

John Keane

„Sajtószabadság” az 1990-es években*

London, 1792: egy zimankós decemberi reggel távollétében elítélik Thomas Paine-t, a francia forradalom elkötelezett hívét, az *Emberi Jogok* című könyv szerzőjét lázító, rágalmazó írások sajtó útján való terjesztése vétségének címén. A királyi bíróság gondosan összeválogatott esküdtszékkel vonult fel. Tagjai — a korabeli beszámolók szerint csupa jó húsból álló, tiszteletre méltó, a jómód látható jegyeit mutató polgár — fagyosan ellenségesnek mutatkoztak. A nemrég bekövetkezett franciaországi forradalmi események mélységesen megrendítették őket. Nyilván orrukban érezték a szeptemberi mérsárlások során kiontott vér szagát, gondolataik a király közelgő tárgyalása körül jártak, s fülükben ott visszhangzott még a Bastille-t ostromló plebs moraja, s a király Versailles-ból a Tuilériákig vonzóuló szégyenmenetét kísérő gúnykiáltások.

A vádat a tiszteletre méltó Spencer Perceval öméltósága képviselte (17 évvel később ő lesz majd Anglia miniszterelnöke); vádbeszédében Tom Paine-t úgy festette le, mint hazájának árulóját, mint részeges, tivornya frátert, aki tevékenyen támogatta mind az amerikai, mind a francia forradalmat, piszkolódva gyalázta a Parlamentet, a Királyt, s magát a szívnek oly drága 1688-as Egyezményt is. A teremben piszsgelve intik egymást csendre az emberek. Perceval belefog. „Thomas Paine ... korábban londoni lakos ... e gonosz, rágalmazó és rosszindulattal eltelt ember ... mértéktelen gonoszkodással és rosszindulattal szöve ármányt ... rágalmazta és mocskolta a közelmúlt ... boldog emlékeztető forradalmát, melyet ... a gondviselés jóvoltából Ő Fensége Vilmos ... elsőbben orániai herceg, majd Anglia uralkodó királya vitt diadalra ... Nevezett megírt és kiadott ... egy álságosan hamis könyvet, amely ... rágalmakkal próbált lázítani ... hajdanvolt boldog emlékeztető forradalmunk, ... jelenleg uralkodó Király Urunk ... s e Királyság Parlamentje ellen. Mely könyvnek címe: *Az emberi jogok. Második rész.*”

Nem sokkal azután, hogy Perceval összefoglalta a vád részéről a tényállást, Thomas Erskine, a walesi herceg mellé rendelt főállamügyész emelkedett szólásra Tom Paine védőjeként. Erskine igazából lehetetlen feladatra vállalkozott, ha tekintetbe vesszük a vád és az esküdtszék jéghideg ellenségességét, s azt a tényt, hogy a *tory* sajtó már a tárgyalás megkezdése előtt dühödten kipellengérezte magát

* John Keane 1988. december 1-én a The Polytechnic of Central London-ban elhangzott előadását a magyar változat számára szerkesztette Meller Ágnes.

Erskine-t is, úgy tüntetve fel őt, mint Paine fegyverhordozóját, aki maga is titkos híve a francia forradalomnak. Ám Erskine-t úgy tartották számon, mint ragyogó jogi elmét és ékesen szóló orátort, aki szeretet hosszú szózatokat intézni a hallgatóságához. Ezúttal sem történt másként. A Guildhallban 1792. december 18-án elmondott védőbeszéd több, mint négy óra hosszáig tartott. Mr. Gurney (akkoriban London legjelesebb gyorsírója) fáradságos munkával az utolsó szóig híven jegyezte le a szöveget, amely később teljes terjedelmében több kiadásban is napvilágot látott. Egy példányra a Brit Nemzeti Könyvtár karamatáiban sikerült rábukkannom.

Erskine érvelése — összefoglalóan — a következő volt. Az a vád, hogy Paine a sajtó útján rágalmakat terjesztett és izgatott, megalapozatlan, tételezése ugyanis az angol Alkotmány egyik alapelvén tenne erőszakot — a sajtószabadság elvén. Erskine szembeszállt azzal a nézettel, melyet — konzervatívok lévén — még olyan írók is képviseltek, mint Jonathan Swift és dr. Johnson, nevezetesen azzal, hogy mindig és mindenben a Parlament a legfőbb hatalom. Erskine bírálta a politika mindenhatóságának, korlátlan uralmának elvét, már-már rokon nézeteket vallva az Egyesült Államok Alkotmánya első módosításával (1791. december 15.), amely leszögezi, hogy „A Kongresszus nem hozhat olyan törvényt, amely . . . korlátozná a szólás- vagy sajtószabadságot.” Sajtótermékek kiadásának ügyében — így Erskine — a Parlament hatalmát korlátozza az egyének ama joga, hogy szabadon hangoztassák és megjelentessék nézeteiket. Minden egyén természetéhez tartozik, hogy igényli a nyilvánosság oxigénjét. Az állampolgár nyelvének, agyának és szemének terelgetése — kormányzása! — elfogadhatatlan. A sajtó szabadsága Isten adta természetes jog. Egyetlen földi hatalomnak sincs joga csorbát ejteni rajta, legkevésbé a saját bőrüket menteni akaró korrupt kormányoknak. „Minden ember — hangsúlyozta Erskine — vizsgálhatja társadalmi rendjének elveit, kimutathatja azok tévedéseit és hibáit . . .” Mi több: tagadta, hogy az egyéni vélemények szabad nyilvánítása a szabad sajtóban lázongáshoz és rendetlenséghez vezetne. Tintát bőven ontó polgári disputák sosem torkollanak véres polgárháborúba, ellenkezőleg, harácsoló kormányzatok lobbantják fel leginkább a polgári társadalomban a zűrzavart.

A republikánus ihletettséggű érvek hidegen hagyták az esküdtszékét. A vád képviselője szólásra emelkedett ugyan, hogy replikázzon, de félbeszakította őt Mr. Campbell, az esküdtszék elnöke, s előadta: esküdtársai azzal hatalmazták fel, hogy — az időt feleslegesen nem vesztetve — azonnal hirdesse ki az ítéletet, mely így szól: *bűnös*. Az egykorú beszámolók szerint a teremben azonnal kifütyülték az ítéletet. Rögtön felcsattant azonban az ellentábor is: „Lakat alá velük!” Kitört a pánik, és Erskine barátai (akik a tárgyalást megelőzően szép számmal kaptak fenyegető leveleket) aggódni kezdtek barátjuk biztonságáért. Sietve kitzskolták hát a Guildhall előcsarnokának lépcsőire, ahol is — mindenki nagy megdöbbenésére — Erskine többezer, tömegbe gyűlt hívével találták szembe magukat. Zengett az „Éljen Erskine!”, meg az „Erskine-nel a szabad sajtóért!” Néhány fellelkesült whig és radikális azt javasolta, fogják ki Erskine hintójából a lovakat, s maguk húzzák Serjeant's Innben lévő otthonáig. Erskine köszönettel elhárította az ajánlatot, s arra hivatkozva, hogy fárasztó napja volt, közölte: megtisztelve éreznék magát, ha hívei nem fognák ki a lovakat. Udva-

rias kérése azonban hasztalan volt. A tömeg előrelendült, a lovakat kifogták, a hámot megragadták az emberek, s a hintót kézierővel vontatták végig a szűk utcákon. Útját tapsvihár követte. Mire a menet Cheapside-hoz ért, a tömeg óriásira dagadt. Az utcát betöltötte a láрма: „Éljen Erskine! Éljen a sajtószabadság!” Kitérültek az ablakok, zsebkendőjüket lobogtatva és kiáltozva nők hajoltak ki rajtuk: „Áldjon Isten, édes Erskine!”. Egynémely ablakból, csakúgy, mint az utcán egynémely úriember szájából (s olyik még józan is volt) felcsendült a „Pokolba Tom Paine-nel, de éljen Erskine és a szabad sajtó!”. A Fleet Marketen akkora volt a csődület, hogy a vonuló menet negyedórára elakadt. Nagy nehezen elvergődtek a Serjeant's Innhez, amely akkorára már dugig volt — sőt még azon is túl — szimpatizánsokkal. Erskine kiszállt a hintóból, mélyen meghajolva köszöntötte az egybegyűlteket, majd — a tekintélyes tömeg dörgő tapsvihara közepette — eltűnt háza kapuja mögött. A tömeg néhány percen belül békésen feloszlott.

A sajtószabadságért vívott küzdelem történelmének ez a kis epizódja egyike kedvenc történeteimnek. Felidézi a sajtó-cenzúra tilalmainak feloldására kísérletet tevő első modern-kori próbálkozások gazdag és bonyolult történetét. Emlékeztet arra, hogy a sajtószabadság a modern európai társadalmak sajátosan egyedi szervező elve, hiszen sehhol más- hol a világon ilyen igény szervesen, belső fejlődésből nem alakult ki. A sajtó szabadságáért vívott küzdelem Európán belül Angliában jelentkezett legelőször és legerőteljesebb formájában. E küzdelem angli- ai állomásai jól ismertek. Ilyen állomás a Vilmostól és Máriától örökölt nehézkes engedélyeztetési rendszer összeomlása és a Nyomtatási Törvény 1694-ben bekövetkezett elévülése. Ilyen III. György uralkodása idején John Wilkes sikeres sajtóhadjárata, melynek során a nyilvánosságot vette igénybe, hogy tisztázza magát az őt a parlament tagjaként ért vádak — rágalmazás, lázítás, istenkáromlás — alól. E hadjáratral sikerült kivívnia, hogy a Parlament dolgairól a sajtó nyíltan és nyilvánosan beszámolhasson. Ilyen volt — az 1790-es évek elején — a francia forradalom által inspirált röpirat-háború, amikor is Paine, Mary Wollstonecraft és mások az egyszerű népnek az uralkodó osztállyal szemben táplált gyanúját az egyszerű nép nyelvén fogalmazták meg és összegezték, s ezzel hozzájárultak egy demokratizálódó sajtó létrejöttéhez, mely a politikát egyre inkább minden állampolgár, férfiak és nők, gazdagok és szegények egyformán közös ügyének látta és láttatta. Fontos állomása volt az angol sajtószabadságnak, amikor megjelent a „szegények sajtója”, hogy tevékenyen szembeszálljon az árak révén gyakorolt cenzúrával és az iskolázatlanság megvámolásával. Az 1830-as években *A porig romboló*, *A szegény ember támasza*, *A vörös republikánus* és ehhez hasonló címeken tömegével készülnek London lepusztult mellékutcainak nyomdáiban engedélyezetlen újságok, hogy a legváltozatosabb csempész-trükkök révén jussanak el az ország minden sarkába — koporsóban, kalapdobozban, szennykosárban vagy almával, kenyérrel letakarva.

Ez a történet arra is jó, hogy emlékeztessen azoknak az ismeretlen vagy elfelejtett embereknek a felbecsülhetetlen fontosságára, akiknek bátorsága, áldozatkészsége és fáradtságos munkája mind szükséges feltétele volt annak, hogy az olvasókhöz eljussanak a könyvek, röpiratok és újságok. Kellettek a rongyszedők, akik a gazdagok palotáinak cse-

lédbejáratán kopogtatva koldulták össze férfi és női alsóneműkből, elvásott ruhákból és egyéb rongyokból a nyomdaipar számára szükséges alapanyagot. Kellettek a nyomdászok, akik mindig mostoha körülmények között, többnyire az utakon éltek életüket, egyik kiadótól, nyomdász mestertől a másikig vándorolva munkakeresőben. Kellettek azok, akik — nem egyszer igencsak nagy kockázat árán — segítettek terjeszteni a nagy szeretettel előállított könyveket, röpiratokat, újságokat: boltosok, könyvkereskedők, olvasóterem-bérlők, vidéki fogadók, vendéglősök, kávéházak, csapszékek tulajdonosai.

A Tom Paine pere körül zajló események arra is felhívják figyelmünket, milyen messzehordó politikai jelentősége volt a könyvkiadás állami szabályozása elleni küzdelemnek. Az angol forradalom óta a szabad sajtó követelése mindig a modern államfelfogás új, világibb és demokratikusabb szemléletének kialakítására ösztökélt. Jól mutatják az Erskine védőbeszéde által kiváltott reakciók is: a sajtószabadság jelszava segített a konspiráló és kiskirálykodó kormányzatokat megbélyegezni.

Ez a folyamat különösen érzékelhető volt a XVIII. század vége felé — amint azt a nagyközönség az említett perre való élénk reagálása mutatja. Az angol uralkodó osztályok tagjai büszkék voltak alkotmányukra, s szentül meg voltak győződve, hogy az egész világ irigyli őket ezért az alkotmányért. William Pitt például nagy garral állította, hogy Anglia tanította meg Európát: az igazi nagyság alapja a sajtószabadság s a többi polgári és politikai szabadságjog. Mindaddig, amíg e szabadságjogok fennen ragyognak, a világ káprázó szemmel figyeli majd Anglia dicső tetteit. A sajtószabadságban vélték megtalálni a legfőbb üdvösséget, „az angol ember polgári, politikai és vallási jogainak védőbástyáját” (Junius), olyasvalamit, ami — mint Blackstone megjegyzi — lényegi tartozéka egy szabad államnak.

No persze az ilyen szölamokat nem kell névértékben elfogadnunk. A XIX. század közepéig a „sajtószabadság” eszménye mindössze mérész és fertőző utópiaként működött. Segített ráijeszteni az uralkodó osztályokra. Drámai képet festett az államnak a vélemény-nyilvánítás szabadságát korlátozó törekvéseiről. Az alávetett osztályok újabb és újabb rétegeit mozgósította, és — Cobbett *Kétpennys Ponyváján* és más radikális újságokon keresztül — segített gyarapítani a közügyekben elkötelezetté vált jogfosztottak számát (ami teljesen nyilvánvalóan megmutatkozik például a rabszolgaság eltörléséért indított kampányban és az 1832-es reformtörvényt és a gabonatörvény hatályon kívül helyezését megelőző nyilvános mozgolódásokban). Mindezek ellenére a teljes sajtószabadság — mindkét nembeli állampolgárok egyetemes hozzáférése valamennyi szabadon terjesztett könyvhöz, röpirathoz és újsághoz — a gyakorlatban sosem valósult meg teljesen. Utópia maradt. Tom Paine bírósági tárgyalásának idejében például az olyan újságoknak, mint a *The Times* vagy a *Morning Chronicle* nem a hírek terjesztése és a közvélemény tájékoztatása volt az elsőrendű célkitűzésük. Terjedelmük nagyobb részét a hirdetéseknek tartották fenn, hisz innen származott jövedelmük nagyobb része. Az újságok, könyvek, röpiratok csak igen szűk körben terjedtek, és még így is a legkülönbözőbb akadályokba ütközött terjesztésük. A lapokat kézzel szedték és nyomtatták — ebből következően igen kis példányszámban. (Egészen 1814-ig, amikor is elsőként a *The Times* helyettesítette gőz-

gépekkel a kézierőt a nyomdatechnikában.) A terjesztést akadályozta a Postahivatal bürokráciája és az üzérkedés; a rossz úthálózat okozta nehézkes közlekedés (delizsánszon az út Londontól Manchesterig 24 órát tartott), és az írástudatlanság széleskörű elterjedése a falusi és városi dolgozó rétegek körében. Az újságokat, röpiratokat, hirdetéseket (sőt, magát a papírt is) súlyos illetékek és adók terhelték. Egyes szentfazekak a vasárnapi újságolvasás iránti megnövekedett igényben a közerkölcsöket fenyegető növekvő veszélyt láttak; az újságírókat és újságárúsokat nem ritkán megfigyelés alatt tartották; arra is volt példa, hogy megfélemlítették őket azért, hogy megalkuvásra, szervilizmusra kényszerítsék őket. A konzervatív és a szabadelvű uralkodó rétegek egyformán rémüldöztek az írásbeliség — illetőleg a népi sajtó — elterjedésétől. Attól tartottak, hogy a sajtó az erkölcs, a vallás, a rend, az egész társadalom aláaknázásának, tönkretételének eszköze. A szabadelvűek rendezte ünnepélyeken kedvelt és gyakori gesztus volt a sajtószabadságra emelni a poharat. Ám valahányszor visszakerültek a hatalomba (1782-ben, majd 1806-ban), ugyanolyan korlátozó intézkedésekkel sújtották a sajtót, mint a konzervatívok (igen kemény illetékekkel terhelték, és „tisztára mosott” közpénzeken vásárolták meg maguknak a sajtó támogatását).

De nemcsak arról van szó, hogy valójában mély szakadék tátongott a sajtószabadság utópikus eszméje és a között a gyakorlat között, amelyre a korlátozott terjesztés és szüntelenül zaklatott és velejéig korrumpált sajtó volt jellemző. A sajtószabadság korai elkötelezettjei és szószólói nem vették észre, hogy rózsás víziójukon számos sötét folt éktelenkedik. Így például nem tudtak mit kezdeni az öncenzúra tapasztalati tényével, hiszen abból indultak ki, hogy a politikai hatalom az a legfőbb „külső” fenyegetés, amellyel az egyéneknek szembe kell nézniük — azoknak az egyéneknek, akik egyébként „természetadta” módon képesek saját véleményüket a nyilvánosság előtt kifejteni. Ugyanezen urak kissé túl vérmesek voltak annak megítélésében, vajon a piaci verseny mennyire képes biztosítani azt, hogy az állampolgárok egyetemesen hozzáférjenek a nyilvános tájékoztatás eszközeihez. Ráadásul a sajtószabadságnak az angol forradalom idején kibontakozó eszméje filozófiai értelemben is zavaros, sőt, önellentmondásos maradt. Akik az állami cenzúra bilincsenek széttörése mellett érveltek, egymásnak ellentmondó érvek tarka sokaságából válogattak. Milton, másokkal együtt például az értelem Isten adta és az egyesek által élvezett képességének nevében kritizálta az állami cenzúrát. Erskine és Paine természetjogi alapon követelték a sajtószabadságot. Jeremy Bentham és az utilitáriusok szerint az állami cenzúra szabad kezét ad az önkényuralomnak, és összeférhetetlen a legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága elvével. Ami pedig J. S. Mill híres, a sajtószabadság ügyében tartott védőbeszédét illeti, az teljes mértékben arra a világi és poszt-utilitárius eszmére támaszkodott, hogy az igazság csak tanult állampolgárok egymással folytatott korlátlan, nyilvános vitájából eredhet. Könnyű belátni, hogy e különböző érvek kölcsönösen ellentmondanak egymásnak, s ráadásul egy komoly önellentmondással terhesek. Mindegyik fél úgy igyekezett érvelni a vélemények nyílt és korlátozatlan ütköztetésének szükségessége, jogossága mellett, hogy a maga álláspontját megkérdőjelezhetetlen, abszolút érvényű érvek ki-

áltotta ki, akár az isteni akarat, az emberi jogok, az igazság vagy bármi más volt is a hivatkozás alapja.

A közszolgálati műsorszórás alkonya?

Ha a modern sajtószabadság e korai eseményének komoly fogyatékoságai vannak, miért vesztegessünk rá időt? Sajtóhiba volna a címben? Miért kezdjük az elkövetkező évtized számbavételét az 1790-es évek feletti elmélkedéssel? Miért fordítunk figyelmet egy fogyatékos utópiára, amely fölött már kétszáz év szállott el? E kérdésekre súlyos a válasz: a szabad sajtóról folytatott régesrég gondolatmenet erejének és gyengéinek értékelése nem üres, akadémikus elmetorna, hanem igencsak lényegretörő vállalkozás. Az olyan országokban ugyanis, mint Anglia vagy az Egyesült Államok, valami egészen sajátos történik. A „szabad sajtó”, ez az ódivatú kifejezés, mely a magánpiaci versenyen nyugszik, mostanában kezd látványosan visszakerülni azoknak a nyilvánosság előtt zajló vitáknak a középpontjába, amelyek a tömegkommunikációs eszközök eljövendő formáiról szólnak. A történelem ismételné látszik önmagát. A sajtószabadságért vívott első küzdelmek holt hősei mintha új életre kelnének. A sajtó- és főleg műsorszórás-politikára vonatkozó viták nyelvi kliséiben egyre gyakrabban bukkan fel a régikeletű szóhasználat: az egyéni választásról, a központi vezérlés megszüntetéséről, a piaci versenyhelyzetről, s „a véleményalkotás és a hirdetés-ipar új szabadságkorszaka” eljövételéről.

Erskine újjáélesztésében újkonzervatív értelmiségiek, a tömegkommunikációs ipar jelentős alakjai, politikusok és a kormányzati politika kulcsemberei játszották a döntő szerepet. Az állami szabályozás ellen intézett filippikáikban az Új Jobboldal e sírrablói egy új szabadságkorszak hajnalának eljövételét ígérnek az olvasók, rádióhallgatók és tévénézők sokaságának. A központi vezérlés megszüntetése — ez az újkonzervatív gondolkodásmód *leitmotivja*. Széles körben törnek pálcát az államilag szervezett és támogatott kommunikációs médiumok felett — különösen a rádiós és televíziós műsorszórás területén. Mert hogy állítólag rendkívül költségesek, mégsem hatékonyak, ráadásul nem riadnak vissza holmi korlátozó praktikáktól sem.

Az államilag védett-támogatott médiumokat azért is szokták bírálni, hogy nem vesznek tudomást a hirdetés-ipar érdekeiről. Az angol műsorszórás „kettős hatalmi rendszeréről” (BBC—ITV) például azt állítják, hogy mesterségesen leszorítja a „hirdetés-üzenetek” számát (amin a hirdetésnek szentelt percek és a nézők avagy hallgatók számának szorzata értendő). Így az angol kettős hatalmi rendszer — mint minden egyeduralgó intézmény, amely képes javainak vagy szolgáltatásainak visszatartása révén emelni az árakat — megfeji a cégeket, hiszen monopolhelyzetben lévén, akkora hirdetési költségeket ró rájuk, amekkorára tetszik. A versenyképes áron kínált hirdetések visszaszorítása nemcsak a gazdaság egészére hat kedvezőtlenül, de a műsorok „fogyasztóinak” is kárára van.

A szabad piac a hirdetés-ipar világában javítja az információk terítését, fokozza az innovatív produkciók színre kerülését, csökkenti az árakat, és növeli az egyes cégek közötti egészséges versengést. Ráadá-

sul bizonyos mértékig „ingyenessé” teszi a médiumokat, hiszen a hirdetési költségek nem terhelik közvetlenül az újságolvasókat vagy a televíziónézőket.

Tovább menve: az újkonzervatívok Angliában is, másutt is szembe fordulnak az államilag támogatott médiumok paternalizmusával. Véleményük szerint a közszolgálati műsorszórás elvi feltétele, hogy az ország minden egyes polgára hozzá tud férni — és kell is, hogy hozzáférhessen — valamennyi csatorna, valamennyi, széles körben kedvelt és minden ízlést kielégítő programjához. A valóságban azonban a közszolgálati műsorszórás szűkíti, körülhatárolja és elszegényíti a nyilvános választékot. A közszolgálati bürokráciák műsorszerkesztési döntéseit semmi nem kényszeríti állandó, részletes önigazolási eljárásokra. A közszolgálati műsorszórás rendszeres és önkényes cenzúrával jár. Fenyegeti a szólásszabadságot. Megpróbálja előírni, hogy mi szolgál javunkra. Belekényszerít minket a szabályozások Prokrasztész-ágyába. A BBC jelmondata — „Mások folyamatosan tájékoztathatnak egyeseket vagy esetenként mindenkit. Csak mi tudunk mindenkit folyamatosan tájékoztatni” — tulajdonképpen csak leplezi azt a paternalizmust, amelyet a BBC alapítója, Lord Reith, sokkal őszintébb szavakkal öszszegzett, amikor azt mondta: „Kevesen tudják, hogy mit akarnak, és még kevesebben, hogy mire van szükségük.”

Mi is legyen hát az államilag támogatott médiumok létszámduzzasztó, költségnövelő monopol-politikájával és paternalizmusával? Az újkonzervatívok szemében a médiumok egyeduralmi jellegű szabályozása ma már semmivel nem igazolható. Egy olyanfajta szocializmus megtestesítője, amely felett eljárt az idő. Mivel a szocializmus (ahogy a nyugati újkonzervativizmus számára igencsak kézreeső definíció tartja) nem egyéb, mint időleges letérés a kapitalizmusból a kapitalizmushoz vezető útról, a tömegtájékoztatási eszközök fő célkitűzése nem lehet más, mint megroppantani a szocializmust egy olyan, a piaci versenyre épülő rendszer kiépítése révén, amely az olvasókat, nézőket, hallgatókat annyi alternatív információs forrással és információval látja el, amennyivel csak lehetséges, s így a közönséget saját érdekei meghatározásának szuverén, mindenkinél illetékesebb döntnökeként kezeli. Az állami protekcionizmusra támaszkodó médiumok diszkrecionális pénzelésével, illetve az általuk gyakorolt önkényes cenzúrával szemben a legjobb ellenszer a piaci verseny személytelen és fogyasztó-érzékeny elosztási rendszere. A tömegtájékoztatásnak sincs hatékonyabb eszköze, mint a kompetitív piac (sikeres és kudarcot valló próbálkozásokon keresztül történő) felderítése; azt kell tudni, hogy mit akar a fogyasztó és hogyan elégíthetők ki a legolcsóbban az igényei; azt is tudni kell, vajon ráharap-e új és kihívást jelentő gondolatokra, eszmékre, ízlésirányzatokra. Vagyis könnyedebb, kevésbé „parancsuralmi” műsorpolitikai rendszert kell bevezetni. A hirdetéseknek az eddiginél jobban kell illeszkedniök a műsorszórás-politikába. Az újkonzervatívok félresöprik a hirdetés-ipar ellen felhozott konvencionális bírálatot, nevezetesen azt, hogy olyan elvárásokat bátorít, amelyeket nem tud ki-elégíteni; hogy a nagy cégek tékozló rivalizálásának terméke; hogy akadályokat emel a „bejutási esélyek” elé, s ezzel a piaci verseny ellen hat. Annyi bizonyos, hogy a hirdetés-ipar ma már igen nagy üzlet (az Egyesült Királyságban 1986-ban több, mint 5,1 milliárd fontot költöttek összességében hirdetésekre — ennek egyharmadát tették ki a

televíziós hirdetések költségei), s a fentebb felsoroltak alapján egyre nagyobb üzlet lesz. Szabad és versenyképes hirdetési piacra van szükség, mivel csak ez biztosíthatja, hogy a hirdetési díjakat ne bürokrata bizottságok döntései szabják meg, hanem a kereslet. Általában véve tehát a tömegtájékoztató médiumokat vagy bátorítani kell, vagy végigterelni a piacosított szolgáltatások fejlődési útján. Versenyképesnek és költséghatékonyak kell lenniök. Ha hihetünk a szabad piac „hivatásainak” — hitükben egyébként nincsenek egyedül —, egy új technológiai forradalom küszöbén állunk. E forradalom legalább oly horderejű, mint a kézírásos pepecselésről a nyomdatechnikára való áttérés. Az új médiumok (elsődlegesen a kábeltévé és a műholdas műsorszórás) kifejlődésével szemben a közszolgálati műsorszórási modell oly védtelen és kiszolgáltatott, amilyen a skót felföld zord tájain, viharban az egy szál esernyővel felszerelkezett vándor. Az új technológiák aláásásák, szétmállasztják a műsorszórás privilegizált, védett pozícióit. Nagyobb fogyasztói választékot kínálnak a minőségben, így fel tudják oldani a nyomdai kiadás és műsorszórás közötti szokásos különbséget, amennyiben mindkét területen megkönnyítik a piaci versenyt.

Gyakran szokás hivatkozni egy sajtótörténeti analógiára. A közszolgálati monopóliumok eltörlése, halljuk, annak a jele, hogy a műsorszórás (és a telekommunikáció) végre valahára nagykorú lett, csakúgy, mint a sajtó és könyvkiadás is azzá lett a civil társadalom alulról jövő ellenállásán végül is megtörő állami cenzúra és szabályozás többszáz éve után.

Az újkonzervativizmus kritikussai

Az újkonzervativizmus kritikussai, különösen azok, akik politikailag „balra húznak”, az említett tervek hallatán veszélyt szimatoltak — megítélésem szerint indokoltan. Bírálataukban ezért erős az érzelmi töltés. Az állami védettséggű médiumok protekcionista támogatása, paternalizmusa, hirdetés-ipari monopolhelyzete ellen indított thatcherista offenzíva nem más — mondják —, mint recept az angol médiumok amerikanizálására.

E rendszer kritikussai azt állítják, hogy mindez tönkreteszi a közszolgálati műsorszórást. A BBC-ből és a Négyes Csatornából önmagára csukódó kulturális gettó lesz. A minőséget a kommercializmus farkasai elé vetik. A nagyobb választék nem jobb, hanem ellenkezőleg, rosszabb médiumokat eredményez majd. A rádiózásra, televíziózásra jellemző brit kvalitásoknak vége, a brit műsorszórás megszűnik külföldi irigykedés és csodálat tárgya lenni. Lesüllyed a brit újságok szintjére — melyek a legrosszabbak közé tartoznak Európában.

Ez a reakció — melyet nem kevés gunyoros túlzással mutattam be — abban, amit mond, elég hihetőnek hangzik. Ami zavaró benne, az az, hogy védekező beállítottságú és rövidlátó. Meghökkenítő párhuzamokat mutat a jóléti állapot kezdetben érő újkonzervatív támadásokra adott első védekező válaszokkal. Azok a kezdeti kampányok, melyek a „Mentsük meg a jóléti államot!”, „Állítsuk meg az elvonásokat!” típusú jelszavak jegyében zajlottak, olyan intézményeket támogattak, amelyek érdemtelennek bizonyultak a feltétel nélküli támogatásra. Részben éppen emiatt nem sikerült később megakadályozni az újkon-

zervatívokat abban, hogy szétszedjék és átstrukturálják a jóléti állapot. A tanulság: bizonyos, hogy nem elegendő „védelmünkbe vennünk” a közszolgálati műsorszórást, mégpedig legalább három ok miatt bizonyos.

Kezdjük azzal, hogy a közszolgálati műsorszórás elcsukló hangon való védelmezgetése képtelen kellő határozottsággal kimutatni, mik a gyenge pontjai az újkonzervatív érvelésnek, mely szerint a piaci verseny a sajtó és a műsorszórás szabadságának elsőrendű feltétele. Az újkonzervatívok igencsak hangsúlyozzák, hogy az igazi kommunikációs piac alapkövetelménye egyrészt, hogy közvetlenül nyilvántartható legyen, mik az egyéni fogyasztók preferenciái (s milyen intenzívek); másrészt, hogy azok a gyártók, akik hajlandók és képesek produkciók költségeit állni, ténylegesen szabad bejárást kapjanak a piacra. A baj csak az, hogy a kommunikációs piac egyik vonatkozásban sem képes megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek. Az érvek ismerősek. A korlátozásmentes verseny nem biztosítja törvénytörően a termelők szabad bejutását a piacra, s a hírlap-piacon se más a helyzet. James Curran és mások kimutatták, a brit hírlap-iparban a verseny maga-magát falta fel, mert arra kényszerítette a cégeket, hogy — gyenge oldalaikat védelmezendő — megszerezzék a vezető piaci pozíciókat és messze elhúzzanak potenciális versenytársaiktól. Nagy-Britanniában három ember kezében van a vasárnapi lapok eladásainak 80, és általában a napi eladások 75 százaléka. A bekerülési költségek magasak, és egyre csak nőnek. A *The Independent* alaptőkéje 19 millió font volt (megtámogatva további 3 milliónyi hitellel). Mindenhol a globális léptékű médiumközi tulajdonlásra való törekvés látszik. Rupert Murdoch a kifejezett példa erre a „kicsi a rakás, nagyobbat kíván” folyamatra. A központi irányítás megszűnte valószínűleg hasonló trendeket eredményez majd a televíziós műsorszórásban is (mint Olaszországban, ahol közel harminc csatorna működik, és lehetővé vált, hogy a Berlusconi-csoport rátegye a kezét az ország legfontosabb magán-csatornáira). A verseny felfalta a versenyt, amikor arra kényszerítette a tömegtájékoztató cégeket: úgy védekezzenek a versenytársak ellen, hogy piaci nagyhatalmakká válva már ma lekörözzék holnapi vetélytársaikat.

A korlátlan piaci verseny az állampolgárok választási szabadságának is ellene dolgozik — különösen a kisebbségek esetében, de az időleges sodródó többségek esetében is. A közönségért versengő műsorszórási szakemberek jól tudják: a közönség létszámát legcélszerűbb úgy növelni, hogy tömegeket vonzó programokkal célozzák meg a nézők hátsó országát. Ennek következtében egyre egyhangúbb lesz a kínálat, mindenütt ugyanazokkal a programokkal öntik nyakon az embert. Mindent uralmuk alá hajtának a nézettségi indexek. De pontértékeikben kevésbé — arányos képviselőüknél mindenestre kevésbé — jelenik meg az afro-karibok és ázsiaiak, a homokosok és leszbikusok, a munkanélküliek, zöldek és gyermekeiket egyedül nevelők, az írek, a szocialisták és más kisebbségek véleménye. Alapvető gyengéje ez a rendszernek, hisz időről-időre valamennyien tagjaivá válhatnak ilyen vagy ehhez hasonló, más kisebbségeknek, néhányan pedig (magam is közéjük tartozom) sajnos életreszólóan tartozunk egy kisebbséghez. Ugyancsak képtelenek az ilyen osztályzatok kifejezésre juttatni, hogy mit mennyire kedvelnek az egyes emberek. Közönség-vizsgálatok arra látsza-

nak utalni, hogy bár a *Panoráma* nézőtáborának szociális összetétele meglehetősen hasonlít a *Dallas*-rajongókéhoz, létszámát tekintve mégis jelentősen kisebb, a műsor iránti „elkötelezettségében” viszont sokkal lelkesebb, mint az utóbbiak. A pontozásos véleménynyilvánítások vezérelte nyitott piaci verseny birodalmában a *Panoráma* nézői egyszerűen csak azon vennék észre magukat, hogy programjuk kikerült a műsorból — vagy az éjféleli órák valamelyikén kerül adásba. Egy ilyen világban a *Panoráma* nézői hamar kénytelenek lennének rádöbbsenni: a piaci verseny egyik alapproblémája éppen az, hogy garantáltan biztosítja, hogy a nyertesek mellett vesztesek is legyenek.

A probléma csak elmérgesedik, ha a piaci verseny a hirdetés-ipar révén olajozottan működik. Mindenütt felerősödik az a tendencia, hogy a változatos kiállítású programokat felváltsák a szórakoztatóipari könnyű műfaj termékcsomagolási futószalagján készült kiszerelésben özőnlő műsorok.

És végül, a korlátozást nem ismerő piaci verseny még egy másik módon is az állampolgár válogatási esélyei ellen dolgozik. A kommunikációs piacon való részvétel pénzbe kerül. Egyeseknek egyszerűen nincs pénzük, másoknak nincs *erre* pénzük. Az újkonzervatívok általában azzal siklanak el előlött, hogy lelkesen ünneplik a közönség „növekvő prosperitását, szabadidejének, szabadidős tevékenységeinek és ilyen tevékenységekre fordítható pénzösszegeinek örvendetes gyarapodását”. Az efféle állítások könnyedén elsiklanak olyan tények felett, melyek azt bizonyítják, hogy a kommunikációs piacon — csakúgy, mint bármely másikon — a piaci verseny mindig a szegények zsebéből cseni ki a pénzt. Mind nagyobb megosztottság és elkülönülés keletkezik a gazdag és a szegényes információ — a gazdag ember és a szegény ember információja — között. A magasabb jövedelemmel és stabil állással rendelkező állampolgárok inkább megengedhetik maguknak az új kommunikációs termékek, szolgáltatások igénybevételét. Nekik sugároz (évről-évre drágább előfizetési díjjal) a „high-class” fizető televízió; övék többszáz fontért a műhold-szórású szakácsrecept; övék a legmodernebb személyi számítógép, a hordozható telefax; övék a műhold-közvetítéses körkapcsolásos konferencia minden bája, a hordozható telefon, az óriás-képernyős szuper-televízió. Miközben mások jussa az — főleg azoké, akik megrekedtek a Nyugat-Európa-szerte villámgyorsasággal növekvő létszámú alsóbb osztályokban — hogy nekik a másodosztályú kommunikációs médiumok jussanak. Nekik dalolnak a hirdetési bevételekből finanszírozott olcsó rádió- és tévéműsorok; nekik jut az egyre romló postai rendszer; ők mennek ki telefonálni a sarokra, a fülkébe, ahol a készülék többnyire éppen nem működik. Rég elmúltak azok az idők, amikor azt lehetett hinni, hogy a piaci verseny biztosítja a sajtó és a műsorszórás szabadságát. A sajtószabadság régi ideálja a kisléptékű vállalkozások korában született. Ez a kor a kézzel nyomott röpiratoké, a pennys újságoké, a korlátozott példányszámban megjelenő erkölcsstani és természettudományos értékezéseké. Ez a kor egyetemesen hitt abban, hogy a decentralizált piaci verseny a politikai despotizmus legfőbb ellenszere. Azóta sok minden megváltozott. A tulajdonlás és ellenőrzés szerkezete a kiadás, a rádió és a tévé privát szektorában rendkívül integráltan kevés-centrumú és bürokratikus lett. Multimédiás vállalkozások, amelyek nemzetközi üzemmódban működnek és a piacgazdaság imperatívuszai által diktált üze-

neteket terjesztenek — ez látszik az információs magánszektor fejlődési modellje lenni. Erre a tendenciára sürgősen rá kell mutatni, mivel korábban a szabad sajtó védelmezői a piachoz alkalmazkodó kommunikációs eszközök állami szabályozását bírálták. Ma, a sajtószabadság híveinek (mintegy kontrasztként) rá kell ébredniök, hányféle módon korlátozzák a kommunikációs piacok a sajtó és a műsorszórás szabadságát s emelnek korlátokat a bekerülés elé: monopóliumokat hoznak létre, korlátozzák a választékot, és főként — meghamisítják az információról érvényesnek mondott meghatározásban a kifejezés tartalmát. Az információ ma már nem a közjavak egyike, hanem magánúton beszerezhető árucikk. Röviden: fel kell ismernünk, hogy az új-konzervatív ideológia az egyéni választás szabadságáról a vélemények piacán valóban csak ideológia; nem több, mint annak „igazolása”, hogy a befektetőknek nagyobb választék áll rendelkezésükre, mint az állampolgároknak. Azaz: annak apológiája, hogy a „big business” képes megszervezni és meghatározni és ezáltal *megcenzúrázni* az egyén választását, hogy mit hallgasson, olvasson vagy nézzen.

Van egy másik gyenge pontja is a nyámnyila érvelésnek. A közszolgálati modell ideges védelmezői nem figyelnek fel eléggé egy — valamennyi nyugati demokráciában kibontakozó — problémára: a — zömében tervezetlen — sodródásra az információ és a vélemények szabályozásának és cenzúrázásának legfrisebb eszköztárával felszerkezett abszolutista állam új, többretegű, „hajlékonyabb” formái felé. A kormányzatok — mondotta volt Southey — éppúgy nem maradhatnak fenn az őket támogató tollak, mint szuronyok nélkül. Ez a mondat napról napra igazabb érvényű. A nyugat-európai világ megfigyelői a politikai spektrum különböző pontjairól fogalmazzák meg mindenütt azon aggodalmukat, hogy az abszolutista államnak alkotmányos kormányzatokká való történelmi (bár teljesen sosem befejeződött) átalakulása visszájára fordult. Az információk és vélemények szabad áramlását ma már akadályozzák a hivatalos információs „management” uralkodó technikái, az államszuverenitás elvére (vö. „állambiztonság”) történő ismétlődő hivatkozások. Az első világháború óta sokasodnak a helyi szintű, országos és transznacionális kormányzati hatalom uralkodásának „láthatatlan” formái — olyan osztályok, bizottságok, ügynökségek jöttek létre, amelyek nem tartoznak elszámolással az állampolgároknak vagy az őket képviselő médiumoknak; nem érvényes rájuk a törvény. Ha a törvény uralma az önkényes államhatalomnak a politikai életből való módszeres kiküszöbölését jelenti — azt a hatalmat nevezzük önkényesnek, amely érzéketlen a nyilvános közösségi értékelés és bírálat iránt, közömbös az őt körülvevő környezet iránt, s attól képtelen tanulni —, akkor minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nyugati demokráciában terjed a törvényenkívüliség. Angliában mindennapos jelenség és — ami még rosszabb — terjed a vélemények törvényesített állami cenzúrája, sőt, a cenzúrázott anyagok állami cenzúrája is. E tendencia tüneteinek listája aggasztóan hosszú, és egyre bővül. A miniszteriális és adminisztratív hatalom virtuálisan mentesül a jogi felülvizsgálat és tüzetes ellenőrzés alól. A Parlament éppen csak felületesen ellenőrzi a tervezést és a kivitelezést. A helyi hatóságok és hivatali osztályok szabályzatokat, előírásokat léptetnek életbe, de nem általános követelmény, hogy ezek megfeleljenek a kívülről érkező javaslatoknak. Valahányszor „java-

solnak” vagy javaslatokat kérnek, csakis lényegtelen ügyekről lehet szó. Az állampolgárnak nincs módja tudomást szerezni, vajon nem befolyásolták-e a tisztségviselőket elfogult magán-érdekek, s még ahhoz sincs joga, hogy megtudja: milyen logika szerint születtek a hivatal végső döntései. E törvényenkívüliség már 1979 előtt is létezett, azóta — különböző kormányzati hírzárlatok következtében — csak még általánosabbá vált. Csak tavaly is bohócot csinált magából a Thatcher-kormány a Zyrcon-tévéisorozat és a *Spycatcher* műsor kapcsán. Nyílt cenzúrázás folyik a Rádió Négyes Adásának közvetítéseinél, az ITN sugározta hírek esetében, és a BBC és ITV dokumentumműsorainál. A *Guardian*, az *Independent*, az *Observer*, a *Mail on Sunday* és a *Sunday Times* újságíróit zaklatták, sőt eljárást indítottak többük ellen olyan cikkekért, amelyek témája a belső ügyektől a nemzetközi terrorizmus kérdéséig terjed. Bizarr törvények születtek, amelyek tiltják minden olyan anyag megjelenését, amelyről feltételezhető, hogy „kedvet ébresztene” a homoszexualitáshoz. És születőben van a hivatali titokra vonatkozó törvény, amely fejét veheti a közhivatalnoknak a „hivatali titkok” kiszivárogtatásáért — még akkor is, ha e titkok bűncselekményeket vagy hatalmi visszaéléseket lepleznek.

Meghökkenítő paradoxon: az újkonzervatívok imádnak a cenzúrát nem ismerő szabad kommunikációs piac iránti igényről papolni, ugyanakkor hevesen szállnak szembe az állampolgár minden olyan kísérletével, amely kiterjesztené a törvény hatókörét, csökkentené a politikai hatalom önkényét és titkosságát. Piaci szabadelvűségük szoros kötődésében él együtt politikai autoritarianizmusukkal. A kommunikációs szabadpiacnak, ahogyan ők látják, szüksége van egy erős, autoritatív államra, mely a piac mindenható uraként cselekszik. A „szabad” társadalom hatóerőit — mondják — a koherens igazgatási hatalom biztosítja, az államférfiúi kvalitású politikusok merész és határozott tettei, a kormányzatnak az a hajlandósága, hogy bátorítsa, támogassa a nemzeti hagyományokat, az ország törvényeit az állam és a piac belső és külső ellenségeivel szemben. Az újkonzervatívok mély ragaszkodása az olyan stílfordulatokhoz, mint piac és állam, szabadság és rend együttes emlegetése kissé önellentmondásos. Kutya-macska barátságban élő, egymást fojtogatva ölelő szeretők mintájára a piac és az állam kölcsönösen feltételezik egymást, de egyikük sem tud békén megférni a másikkal. És ezt a „családi perpatvart” az egész környezet (a gyerekeket is beleértve) keményen megszenvedti. Az a helyzet, hogy az újkonzervatívizmus képtelen életre kelteni az általa igen határozottan igenelt szabadság-értékeket, s ezért kellene az őket a közszolgálat oldaláról bírálóknak messzebbre látniok. Az újkonzervatívizmust érő bírálatuknak maróbb élt és nagyobb meggyőző erőt kell adniok annak hangsúlyozásával, hogy a piac nemcsak hogy nem biztosítja önmagában a vélemények és a véleménynyilvánítás nagyobb szabadságát, de ráadásul az újkonzervatívok vonzódnak is a titkos, színpalak mögötti, láthatatlan állami hatalomhoz — amely ugyancsak ellentmond a kommunikáció szabadságának.

Ez pedig közvetlenül elvezet a közszolgálati kommunikációs rendszerek melletti érvelés harmadik gyengéjéhez. Ez az érvelés egy bénító tautológián nyugszik. A közszolgálati médiumokat egyszerűen a BBC és a hozzá hasonló intézmények szinonimájaként kezeli, vagyis olyan intézményekként, amelyeket nagyságuk, sokszínűségük és privilegizált

helyzetük képessé tesz arra, hogy magukhoz vonzzák a tehetséget, képesek maradjanak a szüntelen megújulásra, és minőségi műsorokat állítsanak elő. Nagyon komoly bajok vannak ezzel az érveléssel — már ha a fejét homokba dugó strucc magatartása egyáltalán érvelésnek nevezhető. A közszolgálati modellnek ez a definíciója nemcsak alábecsüli a Négyes Csatorna modelljének megfelelően kidolgozott innovatív programfajta jelentőségét. Nemcsak alábecsüli azt a hatást, hogy a technológiai változások lassan aláássák a hagyományos érvelést, miszerint a felhasználható hullámhosszok szűkössége a közszolgálati műsorszórást a „természetes monopólium” státuszával ruházza fel. De azt sem képes meglátni, hogy sürgős szükség volna a közszolgálati modell definíciójának kiterjesztésére és életszerűbbé tételére. A BBC védelmezői túl sokat és túl elvontan beszélnek a „minőség védelméről”, minőségen egyébként — egyik barátom véleménye szerint — a cizellált, fentebb stílt képviselő, kihívó produkciókat értik, azokat amik „nem bunkóknak valók”.

Mindenekelőtt azonban — és ez alapvető fontosságú, ha arról beszélünk, milyen a médiumok helyzete a 90-es évek Angliájában — a közszolgálati modell védelmezői, akik egyre csak a minőség védelméről papolnak, stratégiai szarvashibát követnek el. Hagyják, hogy az újkonzervatívok kisajátítsák a „sajtószabadság” régi és jól hangzó jel-szavát. „Mentsd meg a közszolgálati modellt!” — ezt hangoztatni önsorsrontó, mert túlságosan engedékeny program az újkonzervativizmus elleni harcban. Az újkonzervativizmus gazdag — bár ripacszkodó — szóhasználatát (felszabadulás az állami ellenőrzés alól, változatoság, az egyéni választás szabadsága) sem fölényesen figyelmen kívül hagyni, sem kritikátlanul elfogadni nem szabad. Az újkonzervativizmus ál-libertárius hivatkozásai központi fontosságú részét alkotják annak az átfogó stratégiájának, amellyel a jelent és a jövőt ellenőrzése alatt akarja tartani, újradefiniálva és kisajátítva a történelmi múlt legfontosabb közösen osztott-értelmezett tartalmait. Az újkonzervativizmus harcba szállt a történelem újraírásáért; azért, hogy a közösséginyilvános szabályozást paternalizmusnak minősíthesse, kijelenti, hogy ez az állami szabályozás ellenőrzése alól függetlenedett brit szabadságörökségek elleni támadás. Ez a történelem újraírásáért folytatott küzdelem jól rávilágít arra, hogy a hagyomány nem magától terem, mint fán a gyümölcs, hanem olyasvalami, ami tudatos tevékenység nyomán, szüntelen munkában születik meg, születik újjá — vagy hal el. Azt bizonyítja, hogy alighanem azoké a jövő is, akik ellenőrizhetik a hagyományok „előállítását”, akik uralhatják a jelent és manipulálhatják a múltat. És az is nyilvánvaló mindebből, hogy annak a vitának: ki örökölje a „sajtószabadság” régi európai kulcsfogalmát, igencsak el kellene már dőlnie. Főlényt szerezni ezekben a vitákban kénszerűen létfontosságú egy olyan közszolgálati kommunikációs rendszer fennmaradása és fejlődése számára, amely őszinte hitelességgel képes nyitott és pluralisztikus lenni — s amely ezért pártállástól függetlenül minden állampolgáré.

No, de hogy nézne ki a gyakorlatban egy újradefiniált, kiszélesített, jobban hozzáférhető közszolgálati modell? Mik lennének működésének vezérelvei? Azaz: mit jelenthet a „sajtószabadság” az 1990-es s későbbi években?

Nyilvánvaló, hogy a tömegtájékoztató megújult közszolgálati rend-

szerének az első pillanattól fogva világossá kell tennie alapelveit és stratégiáit. Véleményem szerint egy közszolgálati rendszernek meg kell kísérelnie, hogy frontálisan szálljon szembe az „erős állam vezérelte szabad piac” újkonzervatív stratégiájával. Az általam már felsorolt okok miatt a közszolgálati tömegtájékoztatást nem úgy kell kezelni, mint a piac száználmas utánzatát (ahogy azt például az Egyesült Államokban teszik), mint másodosztályú kísérletet arra, hogy mesterségesen utánozzák azokat a termelési módszereket és műsorpolitikai tervezeteket, amelyekkel egy igazi piac élne — ha a leghalványabb esélye is lenne rá. Ugyancsak tartózkodni kellene attól, hogy a közszolgálati modellt szűkreszabottan, s ugyanakkor félénken, valahogy a BBC szinonímájaként definiáljuk.

Egy pillanatig sem kétséges, hogy a közszolgálati médiumoknak ki kell elégíteniük a kisebbségeket, a tudás és kultúra „hordozóinak” kell lenniük, kritikus és kísérletező szemléletre kell ösztönözniük, olykor — ha szükséges — akár a közízlés ellenében is. De ennél sokkal több kell. A közszolgálati médiumoknak azt a célt kell maguk elé tűzniük, hogy megerősítsék az állampolgárt, képessé tegyék arra, hogy kialakítsa magában kiteljesedett és aktív állampolgári tudatát. Tudnia kell, hogy alkotmányos államban él, mely maga is része azon európai országok föderációjának, ahol az államhatalom elszámolással tartozik állampolgárainak, akik egy független, önszerveződésű civil társadalomban teszik a dolgukat, élik az életüket — egy olyan civil társadalomban, amely magabiztosan lép túl a nemzetállamok szűkreszabott határain. Annak a közszolgálati elvnek a gyökerei, amelyért magam is harcolok, hagyományosan az angol forradalomig nyúlnak vissza. Az elv — melynek fénykörébe beletartoznak a Tom Paine-t védő Erskine körül kavargó események is — azt mondja ki, hogy a tömegtájékoztatási eszközök rendeltetése a nyilvános használat és valamennyi állampolgár kielégítése, nem pedig politikai hatalmasságok vagy üzleti hatalmak hasznának és nyereszkezdésének bővítése.

Ettől persze még továbbra is megválaszolatlan marad a kérdés: milyen legyen a gyakorlatban a közszolgálati tömegtájékoztatási rendszer. Milyen politikai stratégiákon keresztül fejleszthető ki? Megítélesem szerint három politikai prioritásra kell tekintettel lennünk. Legelőször is — a törvények alól magát kivonó, láthatatlan kormányzati hatalom erősödése okán — kötelezni kell a kormányt, hogy nyilvánosan adjon számot a tájékoztatási rendszer *bármely* területén lévő *bármely* beavatkozásáról. Nem kell a kormányban az információk kezelésének törvényesen védett letéteményesét látnunk. Erskine — Paine-t védve — világosan fogalmazott: „Vannak szabadságjogok, melyeket a kormányzatok tartatnak be, de a véleményszabadság joga a kormányzatokkal tartatja be kötelezettségeiket.” Ez a gondolat arra mutat rá, hogy új alkotmányos garanciákra van szükség az angol politikában, olyanokra, mint amelyeket a Charta '88 vázolt fel a közelmúltban. Jogorvoslatról kell gondoskodni a központi és helyi hivatalok valamennyi hatalmi visszaélésével szemben. Létre kell hozni az arányos képviselőten nyugvó választási rendszert. Meg kell szövegezni azt az új *Bill of Rights*-t, amely biztosítja a polgári szabadságjogok védelmét, amilyen a gyülekezési és egyesülési szabadság, a törvényes védelemhez való jog és a jogi intézkedés hiányában történt szabadság-

korlátozás tilalma, vagy a nemi, faji, vallási vagy egyéb megkülönböztetéstől való mentesség szabadságjoga.

A prioritások másodikika a médiumok lehető legteljesebb kivonása az áruviszonyok alól — vagyis a magántársaságok a tömegtájékoztatási eszközök fölött gyakorolt hatalmának megtörése (vagy legalábbis szigorúbb szabályozása). Az információk piaci tranzakcióktól függő előállításának és terjesztésének szigorúbb korlátai óhatatlanul növelik az állam piaci beavatkozását. (Ezért rendkívül fontos alkotmányosan rendezni azt a kérdést, hogy a politikai hatalom mennyiben kényszerül állandó elszámolásra az állampolgárokkal szemben.)

A magántőke tömegtájékoztatási hatalmának korlátozása azt jelentené, hogy a Maxwelleket, Murdochokat és Eddie Sachsokat arra kényszerítjük: vessék alá magukat azon új és kemény rendeletek szigorának, amelyek meghatározzák a műsorpolitikai arányokat és a média-közi tulajdonlás kérdéseit is. Azt jelentené, hogy létrehozunk egy tömegtájékoztatási tanácsot, amely megteremti a korábbi tulajdonosoktól elvett médiumok alternatív tulajdonlásának lehetőségét, és segít pályára bocsátani új tömegtájékoztatási vállalkozásokat. Ez pedig kétségkívül jelentősebb támogatást adna egy sor Négyes Csatorna-típusú gyártó-forgalmazó kis cégnek, amelyek egy szabályozott piacon belül működnének, és határozott profilú programokat finanszíroznának.

A harmadik, és ehhez szorosan kapcsolódó prioritás a homályos és megfoghatatlan állami és piaci hatalom alulról induló szétzúzása, mégpedig a civil társadalom közpénzekből finanszírozott és törvényes garanciákkal védett médium-intézményeinek megteremtésével. A példákba beleértendő a BBC, mely így „zászlóshajója” maradhatna a se nem piaci, se nem állami szektornak; persze csak annak árán, hogy véghezviszi saját belső demokratizálását, és felszámolja a jelenleg érvényes rendszert, amelyben vezérkarát állami kinevezések útján hozzák létre. További példának felhozhatjuk a független helyi film- és hanglezmezstúdiók létrehozását; a közösségileg szubvencionált politikai újságokat (mint Svédországban); a legújabb információs technikával felszerelt községi könyvtárakat; a nyilvános videotéx- és üzenetközvetítő-rendszereket; a szövetkezetként működtetett kiadó- és terjesztő-vállalatokat; és a községi-közösségi rádióállomásokat.

A gyakorlatban e három prioritás — új alkotmányos garanciák, a piacok állami szabályozása és visszaszorítása, a „se nem piaci, se nem állami” információs rendszerek sokaságának kifejlesztése — radikálisan megváltoztatná a közszolgálati modellről alkotott definíciónkat. A közszolgálati tömegtájékoztatás ily módon az államilag alapított és támogatott nem állami tájékoztatási intézmények infrastruktúrájának egészét jelentené, s teljesítené azt a feladatot, hogy információval lássa el az állampolgárokat. Az új életre keltett és tágabb körű közszolgálati modell a demokrácia nélkülözhetelen fegyvertársa lenne.

Az állampolgárok csak akkor tudják eldönteni, hogyan akarják élni az életüket (márpedig ez a demokrácia), ha egyenlő esélyekkel férnek hozzá a különböző információs forrásokhoz. Az általam felvázolt, módosított közszolgálati modell ezt veszi tudomásul. Lord Reith árnyékából végleg kilépve felismeri, hogy egy bonyolult társadalomban tartóhatatlan Reith hajdani feltételezése: hogy egy ország népe úgy tud egymással szót érteni, mint a konyhaasztalt körülülő családtagok. Az állampolgárok nem tudnak mindannyian egyszerre és egyidőben (ráa-

dásul napi 24 órában) az információk küldésével-vevésével foglalkozni. Az új közszolgálati modell vezéreszméje — filozófiai értelemben — a demokratikus szkepticizmus egy fajtája lenne, amely — tudomásul véve a bonyolultság, sokszínűség és különbözőség tényeit — kétségbevonja, akadáhat-e bármely olyan egyén, csoport, bizottság, párt avagy szervezet, amelyre rá lehetne bízni, hogy az állampolgárok közösségét érintő kérdésekben felsőbbrendű döntéseket hozzon. Az új közszolgálati modell magáévá tenné egyik kedvenc humoristám, a cseh Jan Werich időszerű filozófiáját, mely szerint a hatalom birtokosainak ostobasága ellen folytatott küzdelem az egyetlen hiábavaló, ám soha fel nem adható emberi küzdelem. Összegezve: az új közszolgálati modell úgy működne, mint a fejlett demokrácia nélkülözhetetlen tartozéka, mint a nagy, szent dogmák és a gyanús szagú kis ortodoxiak kontrollja, mint annak nélkülözhetetlen eszköze, hogy a különböző egyének és csoportok nyíltan kifejezhessék szolidaritásukat (vagy kérlelhetetlen szembenállásukat) más állampolgárok és csoportok rokon- és ellenszenveivel, ízlésével, eszményeivel és törekvéseivel. Kínosan tudatában vagyok, mennyire hiányoznak előadásomból azok a megalázóan földhözragadt, aprólékos részletek, amelyek nélkül, sajnos, nem lehet sikeresen kiépíteni és életképesé tenni a közszolgálati modellt. Nem is vagyok meggyőződve arról, hogy ez a modell az általam még belátható időn belül intézményesülni fog. Még azt is jól tudom, hogy — ha netán intézményesülné is — az sem lesz általános panacea minden bajra. Ennek az intézményesülésnek is megvannak ugyanis a maga veszélyei. Gondoljunk csak bele: egy teljesen demokratikus tájékoztatási rendszerben belefulladásunk az információba, amely a ki tudja mire való elektronikus masinák és titkos „műszerek” billentyűzetének sokasága mögül zúdulna ránk, az alternatív rádió- és tévéműsorok tucatjaiból, a hírlapok és magazinok százaiból, a könyvek ezreiből, a prospektusok és villogó reklámok áradatából. Valóban fennáll annak veszélye, hogy az embereket elsodorja az információs áradat. Még hozzá anélkül, hogy jutna elég idejük megemésztetni, feldolgozni, értelmezni a rájuk zúduló információt.

Az információ-áradat veszélyeit mindazonáltal nem kell eltúlozni. A legtöbb ember még őriz magában egy veleszületett (bár alulfejlett) képességet arra, hogy az áttekinthetetlen információ-özönt megfelelő mértékben leegyszerűsítve kezelje, hogy válogasson belőle vagy akár — „csigaházába” visszahúzódva — elzárkózzék előle. Akiket megrémít a mindent magába szívó örvény képe, elfelejtik, hogy az előzőekben felvázolt modellt segíthetne létrehozni egy erőteljes állampolgári öntudatú kultúrát. (Gondoljunk csak arra: ahogy az utóbbi időkben megnőtt a nőkről szóló, illetve nők által készített műsorok száma, úgy öltött határozottabb alakot és erősödött meg a nők problémái iránti érzékenység. És gondoljunk arra is: az Egyesült Királyságban évente megjelenő 50 000 könyvnek mégiscsak van némi szerepe abban, hogy él még az írott szó, a kritikai gondolat becsülete.)

Egyébként is: vegyük végre tudomásul, hogy az információ viharai a demokratikus társadalmakban elkerülhetetlenek. A hosszú életű diktatúrákban — Franco Spanyolországában, Husák Csehszlovákiájában — egészen más a helyzet. Ott állni látszik az idő. Az emberek ott is születnek, elvegyülnek és kiválnak, de körülöttük mintha kővé dermedt volna minden. Az élet elviselhetetlenül unalmas — önmagát is-

méletli csak. A demokráciákban viszont minden mozgásban van, örökös mozgásban. A különböző erők között állandó nyílt küzdelem folyik azért, hogy kezükben tarthassák a valóság „meghatározására” való képességet és jogot. Ebből következően állandóan és bőséggel áramlik az információ. Ez elkerülhetetlen, de így is van rendjén. A demokráciának ugyanis nem az a páratlanul fontos előnye, hogy békét és nyugalmat, jó döntéseket kínál. A demokrácia arra biztosíték, hogy az állampolgárnak joga van és lesz megítélni a döntéseket, szabadságában áll ítéleteit felülvizsgálni és módosítani is, ha kell. Ezért gondolom, hogy a magam javasolta modell nem vetne véget azoknak a vitáknak, amelyek a „sajtószabadság” tartalmi lényegéről, illetve terjedelméről folynak. A magam felvázolta jövőben is lesznek viták arról, hogy mi minősül pornográfiának, mi nem; hogy sugározzanak-e „felnőtt” műsorokat vagy sem, s ha igen, milyen késői órán célszerű ezt tenni; hogy mik a rágalmazás vagy az izgatás kritériumai, sőt, biztosra vehetjük, hogy újabb problémák is felmerülnek majd (mondjuk arra vonatkozóan, hogy mit kezdjünk az Európához fűző kapcsolatainkkal). A demokratikus társadalmakban a „sajtószabadság” tartalma és terjedelme mindig vitatéma lesz. Az a társadalom viszont, amely akár a pénz, akár a politikai hatalom kábulatában nem ismeri a vélemény- és szó-lásszabadság vitáit, az ilyen társadalom halódik — ha ugyan meg nem halt már.

Lehet, hogy Angliára is ilyen sors vár. Lehet, hogy az új konzervatívok csevegése a választékről és a szabadságról csak igen rövid epizódja lesz a magánélet rögéhez kötött új jobbágyság felé vezető útnak. Lehet, nem leszünk elég lucidusok ahhoz, hogy felismerjük: a kommunikációs médiumok általuk javasolt „átszervezése” többel járul hozzá a jövő megmászhatatlan kontúrjainak kifaragásához, mint a thatcherizmus bármely más vonása. Lehet, az újkonzervativizmus sok ellenfelének nem lesz szeme a látásra. Lehet, hogy nem döbbennek rá: a tájékoztatási eszközök szigorúbb állami ellenőrzés alatt történő privatizálása minőségileg komolyabb és veszélyesebb akció, mint az energiahordozók vagy a parkolóterületek kiárusítása. Mert ennek következményei legmélyükig alakítják át mindennapjainkat — tér- és idő-érzékelésünket, alapvető rokon- és ellenszenveinket, még nyelvhasználatunkat is. Lehet, hogy az emberek kiábrándulnak a közéletből, s a szabadidőt a rádió, a tévé és a lapok előre megcsócsált kommersz produktumainak fogyasztása tölti majd ki. Lehet, hogy meggyőznek mindannyiunkat: törődjünk a magánéletünkkel, a politika csak púp az ember hátán. Lehet, hogy London utcáin többé nem indulnak harcba a sajtószabadságért. És lehet, hogy Tom Paine, Erskine és régi harcos-társaik fölött újra kimondják az ítéletet — s aztán mindörökre elfelejtik őket.

Fordította: Léderer Pál